

A detailed historical map of Central Europe, showing various regions and cities. The map is rendered in a sepia or yellowish-brown color scheme. Major cities like Dresden, Prague, Vienna, and Budapest are clearly marked. The map also shows geographical features like rivers and mountain ranges. The text is overlaid on the right side of the map.

Martin C. Putna

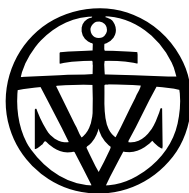
Obrazy z kulturních dějin Střední Evropy

Vyšehrad

Obrazy z kulturních dějin Střední Evropy

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Martin C. Putna

Obrazy z kulturních dějin Střední Evropy – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2018

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA a.s.

MARTIN C. PUTNA

**Obrazy z kulturních dějin
Střední Evropy**

MARTIN C. PUTNA

**Obrazy
z kulturních
dějin **Střední
Evropy****

Vyšehrad

Recenzovali:

Prof. PhDr. Jiří Trávníček, M. A.

Mgr. et Mgr. Jan M. Heller, Ph.D.

© Martin C. Putna, 2018

ISBN tištěné verze 978-80-7429-977-3

ISBN e-knihy 978-80-7429-937-7 (1. zveřejnění, 2018)

OBSAH

Úvod: Střední Evropa aktuální, nenostalgická	9
Obraz I. Čechy: Karel VI. Schwarzenberg a svatá koruna, Božena Němcová a svatá Babička	19
Obraz II. Morava: František Sušil a katolická romantika, Bedřich Fučík a katolická antimoderna	39
Obraz III. Slezsko: Lichnovští a protizámecká literatura, Angelus Silesius a písně exulantů	59
Obraz IV. Horní Rakousy: Svatý Florian a rakouské hraničářství, Adalbert Stifter a křesťanské osvícenství	75
Obraz V. Dolní Rakousy: Otto Weininger a vídeňská vzpoura proti biedermeieru	87
Obraz VI. Štýrsko – Korutany – Solnohradsko: K. H. Waggerl a vzpoura proti vzpouře	103
Obraz VII. Tyroly a Vorarlbersko: Claudio Monteverdi a operní antika	115
Obraz VIII. Kraňsko: France Prešeren a jazyk nad zeměmi, Jože Plečnik a slovanská antika	127

Obraz IX. Přímoří: R. M. Rilke a krásná vlastní smrt, James Joyce a svatá špinavá hmota	145
Obraz X. Uhry: Svatý Štěpán a země nad jazyky, Péter Esterházy a katolická postmoderna	167
Obraz XI. Horní Uhry: Jiří Třanovský a evangelický barok, Jan Kollár a evangelická cesta k modernímu národu	193
Obraz XII. Sedmihradsko: Ferenc Dávid a unitářská reformace, Ion Budai-Deleanu a uniatské osvícenství	217
Obraz XIII. Chorvatsko: Zrínští, souboj s islámem a zámecká literatura	243
Obraz XIV. Dalmácie: Svatý Jeroným, hlaholice a středoevropské slovanství	259
Obraz XV. Halič: Bruno Schulz a literární magie, Stanislavští a řeckokatolická postmoderna	271
Obraz XVI. Bukovina: K. E. Franzos a židovská moderna, Paul Celan a vina, Gregor von Rezzori a pokání	289
Obraz XVII. Bosna: Ivo Andrić, osmanské středoevropanství a slovanský islám	305
Závěr: Střední Evropa, most západní modernity	321
Poznámky	331
Ediční poznámka	357
Summary	359
Rejstřík jmenný	362
Rejstřík místní	370

Ú V O D :
Střední Evropa
aktuální,
nenostalgická

Ve druhé dekádě jednadvacátého století Čechie znovu řeší, kde je. Na sklonku dvacátého století, po totálním rozpadu komunistického režimu navázaného vazalsky na Rusko, se zdálo, že otázka je vyřešena: Čechie patří k Západu, do přirozeného kulturního kontextu, z něhož byla dvojím příchodem ruské armády násilně vytržena. Na začátku jednadvacátého století znovu znějí hlasy volající po návratu k Východu jakožto prý původnějšímu kulturnímu kontextu. Tyto hlasy mnohonásobně zesiluje kremelská propaganda. Ani se sebevětším trollobitím by však nemohly nacházet tak živou odezvu, kdyby umně nepracovaly s dědictvím, které česká tradice skutečně chová: s dědictvím jazykového nacionalismu devatenáctého století. To on začal Čechii situovat do kontextu východního, do údajně tradiční rodiny slovanských národů.

A tak se s novým kolem váhání a kolísání mezi Západem a Východem znovu vrací i téma Střední Evropy.¹ Bylo by vztažení ke Střední Evropě řešením českých dilemat? Existuje však něco jako Střední Evropa? A pokud ano, pak: Jaké geografické oblasti k ní patří? A ještě mnohem důležitěji: Jaké kulturní hodnoty ji reprezentují?

Dějiny konceptů Střední Evropy jsou stejně pestré jako mozaika oblastí a národností, které se k ní kdy hlásily nebo k ní hlášeny byly.² Přece se však dělí na několik hlavních typů.

Jedno dělení je politické. Podle něho lze rozlišovat koncepty „němecocentrické“ a „federalční“. Pro „němecocentrické“ koncepty je prostor

mezi Francií a Ruskem polem pro německou civilizační misi. Tyto koncepty samozřejmě kvetly zejména před první světovou válkou, v době tandemu Německa a Rakouska-Uherska. Jednotlivé verze těchto konceptů jevíly pro malé národy žijící v tomto prostoru pochopení někdy méně (Friedrich Naumann), jindy trochu více (Heinrich Srbik). „Federační“ koncepty naopak hlásají obrannou spolupráci oněch malých národů v prostoru mezi Německem a Ruskem, ve velmi širokém smyslu: podél Dunaje. Tyto koncepty kvetly jednak mezi neněmeckými autory v rámci Rakouska-Uherska, jednak po jeho pádu, zejména mezi světovými válkami, mezi Německem a Sovětským Svazem (Milan Hodža). Nový impuls dostaly v době ruské dominance nad těmiž malými národy – a to již v době, kdy se vzhledem k síle ruského sovětského impéria musely jevit jako naprosto utopické (István Bibó). Jejich zlatým věkem se pak logicky stala osmdesátá léta dvacátého století,³ kdy síla ruského impéria chřadla a logicky se otevírala otázka „co dál“. Co potom, až se Rusko z „meziprostoru“ stáhne?

Druhé dělení je kulturní. V něm jde prvotně o minulost, vnímanou nostalgickým prismatem: o myšlenkové, umělecké a životně stylové tradice, na něž se tytéž národy v „meziprostoru“ mohou orientovat. Kulturní koncepty jsou nejčastěji „rakouskocentrické“, chválící stabilitu a velkorysost mnohonárodnostního Rakouska-Uherska. Ty začaly kvést mezi rakouskými autory hned po pádu starého Rakouska (Stefan Zweig, Joseph Roth), zatímco autoři jiných ex-rakouských, „podunajských“ národů se přidávali až daleko později – až po zkušenosti s ruským panstvím (Jiří Gruša, Péter Esterházy, Danilo Kiš). Existují však také koncepty „polskocentrické“, zdůrazňující integrační roli bývalé Rzeczpospolité, podobně mnohonárodnostní a ještě daleko více tolerantní než Rakousko (Czesław Miłosz).

Autoři těch i oněch konceptů přitom až kupodivu málo reflektují fakt, že v rámci Evropy jest ještě jeden region, který nese velmi analogický „středoevropský charakter“: pás menších zemí a národů, rozkládající se široce podél Rýna a sevřený mezi dvěma velmocemi, totiž Německem a Francií. Poprvé byla identita tohoto evropského „mezipásma“ naznačena roku 843 verdunskou smlouvou, jíž byl z říše Karla Velikého vyčleněn střední pruh, sahající od dnešního Nizozemí a Belgie přes dnešní Švýcarsko až do severní Itálie. Takto geograficky dobrodružně utvořený útvar, „Lothari regnum“, Lotharingie čili Lotrinsko, se dlouhodobě neudržel pohromadě. Symbolicky však naznačil, že země a národy tohoto pásu

mají společný úděl, jakousi odsouzenost k hledání „střednosti“, vyvažování a smiřování protichůdných sil, tlačících z obou stran na tento střed.⁴ A je buď náhodou, nebo naopak hlubinnou logikou evropských duchovních dějin, že právě v tomto prostoru byly po roce 1945, po veliké evropské katastrofě, položeny základy Evropské unie. Té nové Evropské unie, jejíž páteří je prastará evropská osa podél Rýna: Štrasburk – Lucemburk – Brusel.

Této „druhé Střední Evropě“, historicky vlastně „první Střední Evropě“ na Rýně, se tedy ve dvacátém století podařilo cosi, co se nepodařilo oné „první Střední Evropě“ na Dunaji: stát se základem širšího a trvalejšího sjednocení evropských národů – nebo se „alespoň“ stát duchovním prostorem, jak po tom volali autoři pražské samizdatové Střední Evropy roku 1984: „Naše Střední Evropa se nevyčerpává pouze malebnou nostalgii konců, groteskou, nudou či jinými přitažlivými obrazy (...) Střední Evropa se nekryje pouze s hranicemi bývalé rakousko-uherské monarchie. A stejně tak ji výlučně netvoří ani teritoriální blok satelitních východoevropských zemí, jak se někdy ze Západu zdá – třebaže právě teď, tváří v tvář novému kulturnímu ohrožení, odkrývají své starší duchovní základy, k nimž tradice středoevropská patří bezesporu... Vytyčme Střední Evropu jako DUCHOVNÍ PROSTOR proměnlivých hranic.“⁵

Z politicky integračních i duchovně obnovených ambicí Střední Evropy na Dunaji, které se zdály na sklonku ruské komunistické éry tak reálné, zbylo jen volné a spíše pragmatické uskupení Visegrádu – a pak už „jen“ hodnoty kulturní: všechno znovuobjevování půvabů mnohonárodnostní společnosti, nejazykových zemských vlastenectví, integrujícího vlivu němčiny a latiny, intelektuálně oživující role židovství, ale i estetiky aristokracie a monarchie. To znovuobjevování, jež se stalo námětem nesčíslných románů, esejů, článků a filmů, ale i artiklem turistického průmyslu ve Vídni, Praze či Budapešti, nověji pak třeba i ve Lvově. To znovuobjevování, jež snad aspoň do nějaké míry proniklo do kulturně-historického obzoru vzdělanějších vrstev v podunajských zemích. To znovuobjevování, jež ale neproniklo do dostatečně širokých vrstev. Protože kdyby bývalo proniklo – nemohla by se dnes Čechie a celý Visegrád a celá Střední Evropa mezi Německem a Ruskem dostat zpět do dnešního stavu váhání a kolísání.

A proto i zpět k otázce po Střední Evropě. Jde ovšem také o to, *jak*. Přepestrá mnohost Střední Evropy se ukazuje překážkou nejen k jejímu politickému sjednocení, nýbrž i k jejímu souhrnnému intelektuálnímu

popsání. Monumentální komparativní dějiny? Meta-meta úvahy o konceptech a konceptech konceptů? Nebo naopak přístup „zdola“, skrze tříšť fragmentů, pospojovaných autorskou literární vizí? V této alternativní metodě předvedl mistrovský kus italský germanista Claudio Magris (nar. 1939) ve svém *Dunaji* (1986). Předvedl mistrovský kus – ale současně ukázal limity této metody. Jednak je to náhodnost oněch fragmentů, oněch oříšků cvrknuvších o nos podunajského poutníka, snadno zaměnitelných za tisíce jiných – jež by třeba autorskou lyricko-nostalgickou vizi až tak snadno nepotvrzovaly. A jednak je to jazyková limitovanost autora, který se pohybuje v kulturních prostorech suverénně přesně jen dotud, dokud jsou to prostory jazyka německého. Mimo ně, dál „na Východ“, je odkázán na svědectví z druhé ruky, často podobně náhodná, „oříšková“.

Metoda této knihy se pokusí jít „středem“: Mezi systematickostí syntéz, které usilují zachytit „všechna podstatná fakta a souvislosti“, ale právě proto vždycky mohou být nařčeny z opomenutí „ještě jiných podstatných fakt a souvislostí“ – a mezi „svévolným“ impresionistickým fragmentarismem. Metodou této knihy jsou „obrazy z kulturních dějin“ – tak jako v předchozích knihách *Obrazy z kulturních dějin americké religiozity* (2010) a *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity* (2015). Tato kniha vytváří k nim tedy finální díl trilogie: Západ – a Východ – a nyní Střed. Jako v americkém a ruském případě, i zde jsou oněmi „obrazy“ vybraná literární a umělecká díla, na nichž lze demonstrovat jednotlivé základní principy příslušné kultury, speciálně pak jejího myšlení a její religiozity.

Oproti „americké knize“ a „ruské knize“ je však výběr obrazů podřízen nikoliv času, nýbrž prostoru. Odpovídá to dějinám Střední Evropy jakožto dějinám neustálého potkávání, potýkání a posouvání jednotlivých identit národních a regionálních (obdobným způsobem ostatně pracovali již jiní interpreti Střední Evropy: Karl-Markus Gauss v knize *Die Vernichtung Mitteleuropas* z roku 1991 si zvolil dvanáct autorů různých národů, zastupujících dvanáct vybraných regionů). Zároveň však, stejně jako v případě Ameriky a Ruska, jde také o dějiny jedné imperiální ambice – v tomto případě rakouské či přesněji habsburské. I jiné státy samozřejmě měly své ambice ve středoevropském prostoru – jak osmanská říše a Rzeczpospolita, tak později Prusko a Rusko. Za výchozí rámeček jsou však zvoleny ambice rakouské. Ne z nostalgie, ale prostě vzhledem k výchozí české pozici.

Galerie obrazů této knihy proto vychází z „galerie“ historických korun-ních zemí habsburské říše v její finální fázi, tedy těsně před rozpadem. V současném malém Rakousku si lze v turistických obchodech koupit novodobé přetisky mapy starého velkého Rakouska z roku 1890, z doby, kdy už bylo staré velké Rakousko „hotovo“, „dobudováno“ – a za pár let se rozpadlo. Obrisy státu sahají od Alp do planin dnešní Ukrajiny, od českých hor až hluboko na Balkán. Tato finální podoba starého velkého Rakouska přitom nebyla důsledkem žádného systematického plánu. Tak to prostě dopadlo. Tam prostě došly, a dál už nedošly, imperiální ambice habsburského impéria. Neboť impérium se liší od státu – starými termíny: císařství od království –, tím, že nemá pevné hranice. „Imperium sine fine dedi“, „dal jsem ti říši bez konce“, tak je to ve Vergiliově *Aeneidě* (zpěv I, 279) slíbeno římskému impériu. Tak si to nechávali Habsburkové, cítící se jako dědicové Říma, malovat a tesat na oslavných nápisech. Paradoxně, jedním z nejvýraznějších dědictví „impéria bez hranic“ jsou tyto mapy, na kterých nostalgikové obdivují a kulturní geografové zkoumají ony již neplatné historické hranice.

Matrice historických zemí Rakouska se ovšem nekryla s maticí národností Rakouska – a ani s maticí náboženských vyznání Rakouska. Toto nekrytí koneckonců bylo jednou z příčin krachu všech pokusů o vnitřní přestavbu Rakouska. Jednotlivé obrazy této knihy proto odpovídají jednotlivým historickým zemím. Ale jejich konkrétní obsah, ona klíčová díla, jsou volena tak, aby zastoupila – v rámci možností – všechny hlavní národní komunity Rakouska, rozprostřené napříč zeměmi (včetně Romů, pojednaných v rámci Sedmihradska). Oproti Claudiu Magrisovi (i K. M. Gaussovi) je přitom autor této knihy v jisté (nezasloužené) výhodě, ježto mu vyučení ve slavistice a klasické filologii umožňuje přístup k textům ve všech středoevropsky relevantních jazycích slovanských i románských (žel v případě maďarštiny dosáhl znalosti jen velmi orientační).

Ona klíčová díla jsou ovšem volena také tak, aby zastoupila – podruhé v rámci možností – všechny hlavní komunity náboženské. Neboť pokud leckteří nostalgikové (například ti z pražské, a ještě více ti z brněnské samizdatové Střední Evropy) zdůrazňují také katolicismus jakožto další integrační prvek Střední Evropy – je to hrubě nepřesné. K rakouské realitě patřily i mnohé další konfese – luterství, kalvinismus, řeckokatolictví, pravoslaví, unitářství, judaismus a koneckonců také islám. Někdy to byly konfese dominující v jednotlivé korunní zemi (řeckokatolictví v Haliči,

islám v Bosně). Jindy to byly konfese jen „menšinové“ – ale přitom „nadproporčně“ výrazné a kulturotvorné (luterství v Horních Uhrách, unitářství v Sedmíhradsku). V obrazech jsou proto podchyceny i rozmanité „vedlejší“ konfese. Jsou však podchyceny rovněž rozličné podoby, jichž samotný římský katolicismus nabýval v zemích starého Rakouska, od barokně triumfalistické přes osvícensky reformistickou a folklórně romantickou až k ultramontánně antimoderní. Konečně jsou – do třetice, v rámci možností – pojednány některé kvazináboženské fenomény, doplňující duchovní scénu Střední Evropy: barokní oživení antického pohanství a antické skepse, romantické „náboženství národa“ (na příkladu slovanských obrození, symbolicky obrácených k „praslovanské“ Dalmácii), modernistické „náboženství vědy“ (na příkladu radikálních psychologicko-antropologických konceptů ve Vídni) i postmodernistická „literární magie“ (na příkladu magického realismu v Haliči).

Samotní autoři, na jejichž dílech se zkoumá rozvíjení a prolínání identit národních a náboženských, jsou vybíráni většinou ze zavedených kánonů příslušných národních literatur, a to od baroka (bratři Zrinští pro Chorvatsko) přes osvícenství (Ion Budai-Deleanu pro Sedmíhradsko), romantiku (Božena Němcová pro Čechy) a *biedermeier* (Adalbert Stifter pro Horní Rakousy) až po symbolismus (R. M. Rilke pro Přímoří) a klasiku dvacátého století (Ivo Andrić pro Bosnu) a literaturu současnou, ale čtenářskou recepcí a mezinárodním ohlasem již kanonizovanou (Péter Esterházy pro Uhry), navíc s extenzí do umění výtvarného (Jože Plečnik pro Kraňsko) a hudebního (Claudio Monteverdi pro Tyroly, respektive pro „rakouskou Itálii“).

V některých případech je namísto jednoho autora a jednoho díla zvolena komunita autorů a množina děl (katoličtí autoři ze školy Josefa Floriana pro Moravu, autoři evangelického baroku pro Horní Uhry, autoři „stanislavského fenoménu“ pro Halič). V některých případech je naopak vybrán jeden reprezentant širšího proudu (Otto Weininger jako zástupce „vídeňské vzpoury“, K. H. Waggerl jako zástupce konzervativní alpské „vzpourey proti vzpouře“) – s vědomím, že by jistě mohl být zvolen i zástupce jiný. To však platí koneckonců pro všechny případy. Jistě by mohl Čechy zastupovat místo Němcové Čapek nebo Hašek, Uhry místo Esterházyho Jókai nebo Kosztolányi. Jistě by mezi skladateli mohl být zvolen také Janáček pro Moravu či Bartók pro Uhry. Obraz mentality té které korunní země by pak jistě dopadl poněkud jinak. Konečným cílem

však byla reprezentativnost celé galerie, celé nejednoduché kompozice zemí a epoch, národů a konfesí – celé Střední Evropy.

Konečně, vedle národů a konfesí, autorů a děl, je tu ještě jeden prvek, který spoluutváří každý jednotlivý Obraz i celou galerii: literárně-geografická hermeneutika⁶ – vsazenost národů a konfesí, autorů a děl do té které země, té které krajiny. Dílo, vztahující se k nějakému místu, je vědomě či nevědomě ovlivňováno tvarem tohoto místa a jeho pozicí v krajině. To neznamená pozitivisticko-regionalisticko-sociologický determinismus. Znamená to poukaz k širokému kontextu vlivů, tradic a zjevných i skrytých sil, které se protínají v krajině fyzické i v krajině duchovní, neoddělitelné od té fyzické, a které tak či onak působí na „nové“ dílo. „Nové“ dílo pak zase zpětně působí na ně, na jejich vnímání – dodává jim nového života, přidává jim nových významů – a posléze se připojuje k nim jako další článek v řetězci, další opěrný bod sítě smyslu, rozpjaté v krajině.

Tato kniha, tento pokus o nové vysvětlení a osmyslení Střední Evropy, tedy vychází nejen ze zkušenosti čtenářské a z dlouholeté praxe literární historické – ale také z dlouholetého putování po zemích Střední Evropy. Z neustávajícího konfrontování textů a míst. Z opakovaného předčítání textů na místech jejich vzniku a/nebo kultu. Z usilovného hledání souvislostí mezi krajinou a uměleckým i duchovním cítěním toho kterého autora, respektive té které komunity, k níž autor patřil a jejíž zkušenost svým dílem vyjádřil. Tato kniha je tedy literárně a kulturně historickou analýzou, ale nezapírá ani aspekt cestopisu – byť asi méně impresionistického než ten klasický Magrisův.

Zbývá tedy poděkovat těm, kdo byli rádci a zsvětiteli při výzkumných cestách mimo Čechii: Christě Rothmeier a Václavu Maidlovi za Rakousy; Karlu VII. Schwarzenbergovi za Štýrsko; Františku Benhartovi za Kraňsko; Giorgiovi Cadorinimu za Přímoří; Róbertu Kiss-Szemánovi, László Szigetimu, Jiřímu Zemanovi a Péteru Esterházyemu za Uhry; Peteru Žaloudkovi, Mileně Prekopové, Martinu a Martě Šimečkovým za Horní Uhry; pražským unitářům za Sedmíhradsko; Dušanu Karpatskému a Manje Hribar za Chorvatsko a Dalmácii; Radku Mokrykovi a Tarasu Prochaskovi za Halič; Igoru Pomerancevovi za Bukovinu; Zoře Hesové za Bosnu. Spolupoutníkům se děkuje mimo záznam.

O B R A Z I .

**Čechy: Karel VI.
Schwarzenberg
a svatá koruna,
Božena Němcová
a svatá Babička**

ČECHY

Země česká je výchozím bodem této poutí po zemích Střední Evropy. Je jím již proto, že na této pouti je mnohotvárnost Střední Evropy, tohoto trvalého překračování hranic jazykových i zemských, tvarována jazykem českým a zkušeností života v zemi české.

Země česká je na fyzické mapě Střední Evropy jedním z mála přirozených útvarů, předurčujících kus země k tomu, státi se zemí politickou. Vedle Uher je vlastně jediným opravdu přirozeným zemským útvarem. I politické dějiny země české jsou „přirozené“ v tom, že jsou dějinami země téměř nikdy nedělené, neboť jakoby nedělitelné. Teprve moderní dělení Čechů jazyka českého a jazyka německého přivedlo zemi dvakrát k rozdělení – poprvé na pár týdnů po roce 1918, podruhé na pár let 1938; a poté k nedobrovolnému oddělení Čechů jazyka německého po roce 1945. Jedním z důsledků upření středoevropského pohledu na dějiny země české je lítost nad tímto dělením, rozdělením a oddělením.

Česká říše

Tato lítost se vtělila i do řady děl kvality nejen myšlenkové, ale také umělecké. V českém jazyce vyjadřuje tuto lítost například alternativní „učebnice“ *Češi v dějinách nové doby* (1991), sepsaná v disentu kolektivem, který se spojil pod svatováclavský pseudonym Podiven; či román Václava Vokolky (nar. 1947) *Pátým pádem* (1996), jehož tragickým hrdinou

je kněz německého jazyka se symbolicky „zemským“, „neutrálním“ jménem Böhm. V německém jazyce vyjadřuje podobný postoj například kniha meditací Willyho Lorenze (1914–1995) o jazykově dvojjediných a národnostně trojjediných (totiž spolu se Židy) kulturních dějinách země. Kniha, která se v originálu nazývá *Liebe zu Böhmen* čili „Láska k Čechům“ a která byla česky vydána nejprve v exilu jako *Monolog o české zemi* (1987) – podruhé, nadějeplněji, jako *Dialog s českou zemí* (2002). Příznačně, tato a mnohá další díla vznikala a/nebo byla vydávána v osmdesátých a devadesátých letech 20. století – v onom zlatém věku přemítání o Střední Evropě, v onom věku opětovného sblížení příslušníků obou (bývalých) zemských jazyků.

Česko-německý spor o Čechy byl sub specie Střední Evropy politicky nejnaléhavějším aspektem českých dějin. Byl jím téměř po celé 19. i 20. století. Dokonce i v 21. století se občas ozývají jeho ohlasy – byť v podobě stále absurdnější, jako když byl Karel VII. Schwarzenberg, muž celoživotní vášnivé lásky k Čechům a *Liebe zum Böhmen*,¹ v průběhu prezidentské kampaně roku 2013 absurdně dehonestován coby „ne-dosti-Čech“, coby agent „těch druhých, zlých“, „anti-Čechů“. Leč z širšího historického pohledu na Střední Evropu je neméně důležitý jiný aspekt: ambice české země stát se českou říší.

Jistě i proto, že česká země ve svém přírodou vymezeném tvaru byla tak (relativně) velká a silná, pokoušeli se čeští panovníci učinit ze země jádro říše: z království jádro císařství. Z Čech – Střední Evropu. Středověké ambice českých králů se mohou jevit chaotické: Přemysl Otakar II. budoval českou říši na jih do zemí dunajských a alpských, Václav II. na severovýchod do Polska, Karel IV. na severozápad do zemí labských. Tytéž ambice se však mohou jevit jako nesmírně logické – totiž jako projev české „střednosti“, české pozice uprostřed otevřeného prostoru, z něž později Střední Evropu vybudují Habsburkové. Vždyť i ambice Habsburků by se mohly jevit chaotickými co do geografických směrů – kdyby se ex post nevědělo, že nakonec k vybudování trvalé říše vedly.

V rakouské kulturní paměti jsou Přemyslovci hodnoceni zpětně jako svévolníci, kteří chtěli, co jim nepatřilo, a byli proto Prozřetelností právem ztrestáni. Nejslavněji to učinil katolický romantik Franz Grillparzer v dramatu *König Ottokars Glück und Ende* (Štěstí a konec krále Otakara, 1825). Jak píše Claudio Magris v knize *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*: „Klíčovým momentem dramatu je rozhovor mezi Rudolfem a Otakarem ve třetím dějství. Otakar se svému rivalovi

podrobuje, krátce nato se však vzbouří. Slova legitimního panovníka určená ambicióznímu titánovi jsou syntézou habsburské koncepce moci. Především je to odsouzení nezřízené vůle a touhy mít víc, než je člověku dáno: ta přivodila Otakarovi porážku.⁴² Stejnou logikou dějinných výsledků by se však mohlo soudit i o nezřízené vůli a touze Habsburků. Soudy o Boží vůli, pokud jde o budování a rozpadání říší, jsou pak krajně ošemetné...

Česká dynastie se tedy neujala v rakouských zemích, jakož ani v jiných zemích Střední Evropy; Morava se skrovným pozůstatkem Slezska zůstala jediným trvalým rozšířením, jedinou trvalou „českou říší“. Rakouská dynastie se zato nadlouho ujala v české zemi. Ujala se zprvu zcela pokojně a legitimně. Jak to při čtyřstém výročí oné události rekapituloval historik Josef Pekař (1870–1937) ve stati *Na rozcestí osudů*, Habsburkové se dostali na český trůn svobodnou volbou českých stavů – a tato volba byla tehdy, roku 1526, nesmírně logická. Za prvé, Ferdinand Habsburský byl nejbližší příbuzný právě vymřelých Jagellonců, manžel Anny Jagellonské. Za druhé, patřil k nejmonnějšímu rodu tehdejší Evropy. Za třetí, bylo lze doufat, že ochrání české země a celou Střední Evropu před dotírajícími Turky. Za čtvrté, nebyl žádný „Němec“, jak se jeví z obrozenské perspektivy, nýbrž byl vychován ve Španělsku, takže byl brán jako jazykově „neutrální“; a tehdy by nikoho nenapadlo, že by z „německé“ dynastie měl vzejít českým zemím problém. Nad českým královstvím i nadále stála jen svrchovanost říše římské – ne svrchovanost rakouských arciknížat.

Pekař pak dodává: „Státní samostatnosti jsme ovšem za Habsburků neztratil – o tu nás připravil teprve rod lotrinský. Zváti tento rod habsburským je vlastně zhora nesprávně; týmž právem mohli bychom staré Habsburky zváti Jagejlovci.“⁴³ Tím má Pekař na mysli, že teprve od Marie Terezie a jejich dětí, potomků Františka Štěpána Lotrinského, nastalo skutečné oklešťování českého státního práva.

Teze Josefa Pekaře, že za „skutečných“ Habsburků, tedy do nástupu Marie Terezie, česká státnost trvá, se pak stala ústředním motivem díla Karla VI. Schwarzenberga (1911–1986), Pekařova žáka a otce Schwarzenberga již zmíněného. V čase ponížení a rozdělení české země, potupně označené za Protektorát Čechy a Morava, se Karel VI. uchýlil k útěše z historie. Do knih *Obrazy českého státu* (1939) a *Písně českého státu* (1976) shromáždil důkazy obrazové a textové, že český stát nezanikl ani Bílou horou, ani Obnoveným zřízením zemským, neboť habsburští

císařové v něm stále vládli z titulu českých králů a české země byly s rakouskými spojeny jen dynastickou unií. Česká státnost je skutečně těžce poškozena teprve roku 1749, kdy Marie Terezie ruší vídeňskou Českou kancelář, dotud nejvyšší správní úřad českých zemí, a spojuje jejich správu se správou zemí rakouských. Poté je česká státnost ztenčena unifikací zemí monarchie za Josefa II. a odmítáním korunovace ze strany Františka Josefa I. Nikoli tedy rok 1620 či 1627, ale až roky 1749, 1867 (vyhlášení rakousko-uherského dualismu) či 1871 (rok nesplněného slibu korunovace Františka Josefa I.) jsou pro českou státnost osudové.

V jednom článku pro exilové Vídeňské svobodné listy tak Schwarzenberg například píše: „Před 250 lety, v roce 1723, se konala v Praze slavnost významná pro český stát (...). Chci se zmínit o korunování císaře Karla VI. za krále českého. Když se císař Karel – v Čechách toho jména Druhý – rozhodl, že pojedje do Čech i s manželkou ke korunování, měli z toho čeští stavové z mnoha důvodů nelíčenou radost. Za prvé tím bylo doloženo, že česká země nemůže být ovládána nepřetržitě z Vídně, český král že musí časem panovat na Hradě pražském. Za druhé nákladný život dvora nepřicházel aspoň na čas k dobru Vídně, nýbrž městům pražským. Za třetí a především byla jednak utvrzena královská moc holdovací přísahou všech čtyř stavů, jednak potvrzena jejich ústavní práva korunovační přísahou krále. Proto Karel, ač neuměl česky, chápal význam české státoprávní tradice. Pražské Národní muzeum chová dvě vzácné památky: obraz zasedání Zemského soudu, jemuž předsedá sám král na trůně, a medaili s vypodobněním české koruny spočívající na Přemyslově rádle, což je obraz lidového, selského původu české svrchovanosti.“⁴

Ke korunovaci Karla VI. Habsburka, kterou připomíná Karel VI. Schwarzenberg, bylo složeno i oratorium Jana Dismase Zelenky *Sub olea pacis et palma virtutis* – „Pod olivou míru a palmou ctnosti“. V něm pak zazní jeden motiv, klíčový pro české vztahování k Habsburkům coby legitimním vládcům státu: Habsburkové jsou „de Wenceslai sanguine“, „z krve svatého Václava“. Sice je v jejich žilách té krve, po všem míšení panovnických rodů, už jen kapička – ale je tam!

Schwarzenbergovy *Obrazy českého státu a Písně českého státu* jsou důkazem skutečně „víry v heraldiku“ či „heraldického vidění světa“: Pokud ZNAKY státu trvají, jsou užívány a uznávány a je rozuměno jejich smyslu, potud trvá i sám stát. Znak, heraldické znamení, není cosi „jen“ formálního a „jen“ symbolického – je symbolem v pravém, religiózním slova smyslu, totiž smyslově vnímatelnou a rozumově rozlišitelnou

manifestací skryté duchovní reality. Proto má smysl ukazovat obraz českého lva či svatováclavské koruny na náhrobcích, pečetích či mincích, odznaky nositelů českých zemských úřadů či rytiny zobrazující korunovační slavnosti. Nejsou to sentimentální vzpomínky – jsou to důkazy.

Na druhé straně však nelze zcela podcenit ani běžnou realitu. A v té se česká státnost krok za krokem vytrácela, zvláště na mezinárodním poli. Je nechtěnou ironií, pokud další Pekařův žák Zdeněk Kalista nazval svůj soubor portrétů českých šlechticů v habsburských službách *Čechové, kteří tvořili dějiny světa* (1939). Trvalo naopak to, pro co Willy Lorenz vynášel termín „skrytá česká říše“:⁵ sen o velké české minulosti a o českém poslání, přesahujícím přírodní hranice české země. Tento sen se zdál být naplněn roku 1918, kdy opět na mapě Střední Evropy vzniklo cosi jako česká politická říše. Tehdy se naopak zdál být směr tohoto říšského budování jasně dán: Na Východ, nikam jinam než na Východ nemůže vést! Neboť východní směr, to je směr slovanský; a oproti časům budovatelů středověkých českých říší se novodobí Češi pokládali za Slovany – Slovany především, Slovany podstatněji než cokoliv jiného (Obraz XIV).

Zajímavé svědectví o zasněných počátcích budování této novodobé české říše podává v cyklu článků pro Lidové noviny a Rozmach autor obvykle spíš polemicky žlučovitý, Jaroslav Durych (1886–1962). Ježto byl civilní profesí vojenský lékař, strávil léta 1921–1922 služebně na nejvýchodnějším východě „české říše“, v podkarpatském Užhorodě. Podle Durycha bylo by málo, kdyby byl československý stát jen výsledkem rozhodnutí velmocí a kdyby jeho hranice byly hranicemi pasivními, obrannými. Má-li mít tento stát skutečné oprávnění, musí mít svou ideu – a tu naznačují právě podivuhodné hranice natažené tak neuvěřitelně daleko na Východ. Československý stát je předurčen k duchovní – nikoliv vojenské! – expanzi na Východ, ke znovuzaujetí „dědictví svatého Vojtěcha“, Čecha, který před deseti stoletími christianizoval široké prostory na jihu i severovýchod od jádra českého státu. I proto si Durych libuje v tom, že místo „československá republika“ říká opakovaně „česká říše“, jíž je Československá republika jen relativní formou.⁶ V užívání provokativního termínu „česká říše“ je Durych ve své době osamocen. Ale jeho sen o obnovené české misi je vlastně vyjádřením dobově dosti populárního náboženského programu – katolického unionismu, usilujícího o sjednocení východních pravoslavných křesťanů s římskokatolickou církví.

Z Československé republiky v jejím prvotním masarykovském rozmachu zbylo jen torzo, jak smutně upomíná v parku Masarykových Lán

na Plečnikově kašně hlav pětice českých lvů, symbolizujících pět „korunních“ zemí tehdejší „české říše“. Z unionistického snu o české katolizaci slovanského Východu nezbylo už vůbec nic. Zároveň však byl Durych práv, pokud minil, že „česká říše“ musí být především říší duchovní. Byl však práv zcela proti svému přesvědčení. Durych, stejně jako Schwarzenberg, Pekař, Kalista a další autoři již zmínění, byl katolík, a chtěl tedy české poslání vidět v tomto duchovním směru. Nechtěl vidět, že duchovní česká říše už dávno trvá. Že to je říše vlivu české reformace, této jediné opravdu originální duchovní formace, která v Čechách vznikla. Že česká reformace ovlivnila, přímo či nepřímo, svět i daleko za horizontem Střední Evropy, od Skandinávie po Ameriku; a že i v horizontu Střední Evropy česká reformace pomohla uchovat a dotvořit jeden národ slovanského jazyka – totiž Slováků v Horních Uhrách (Obraz XI).

Je věru paradoxem, že zatímco po světě se česká duchovní říše rozprostřela tak široce – doma téměř zanikla. Česká reformace sdílela ve své vlasti týž osud, jako judaistická reformace čili křesťanství ve své vlasti Izraeli; a jako hinduistická reformace čili buddhismus ve své vlasti Indii. Doma se poměry vrátily ke starému, podle evangelního „žádný prorok není doma vážený“ (L 4,24).

Češství státní, češství selské

V době pokusů o budování středověkých českých říší, stejně jako v době české reformace, Češi spoluřešili osudy Střední Evropy, ba celé Evropy. Zato v době, kdy se Střední Evropa utvářela na půdorysu habsburské říše, už Češi čím dál více řešili jen sami sebe – své vlastní jazykové přežití. Jan Patočka v nemilosrdně kritické úvaze *Co jsou Češi* (napsané roku 1973 příznačně nejdřív německy, pro autorovy zahraniční přátele) nazývá tyto fáze „velké češství“ a „malé češství“. Patočka a četní jeho následovníci vidí pak ve „velkém češství“ a „malém češství“ nejen fáze historické, nýbrž i dvě podoby české mentality – onu otevřenou a uzavřenou, velkorysou a malichernou, vznešenou a plebejskou.⁷

Tytéž dvě podoby však lze najít i vtěleny do samotné české země. „Velké češství“, to státnicky ambiciózní a/nebo myslitelsky odvážné, je přítomno v koncentrické struktuře české země. Onen přírodou daný tvar Čech je přirovnáván k „půvabnému amfiteatru“ (exulantský vlastivědec Pavel Stránský),⁸ k „růži“ (barokní vlastivědec Bohuslav Balbín),⁹ ale též ke kalichu nebo kosočtverci. V každém případě je v centru tohoto tvaru

jeden pevný bod, totiž Praha a v jejím centru Hrad, tato dominanta, jež nemá ve středoevropských zemích obdoby co do své vizuální působivosti *genia loci*¹⁰ i kontinuálně trvající symbolické síly. A ještě dál, uvnitř Hradu, pokračuje tato souvislost kruhů. V tradičním katolickém vnímání je v centru katedrála, v jejím centru hrob zemského patrona svatého Václava a v jeho centru svatě ostatky a svatá koruna, symbolický střed všech středů, magicky ztělesňující život celé země. Proto se často místo o „českém státu“ mluví o „české koruně“.¹¹ V moderním sekulárním pojetí, které s mimořádným smyslem pro přeznačení starých symbolů vytvořil sám Masaryk, je v centru spíše sídlo prezidenta, tohoto dědice reformační tradice pravdy vítězí – ale svým způsobem i dědice královského majestátu.

Mezi vnějším kruhem hraničních hor a vnitřním kruhem hradeb staré Prahy jest však ještě jeden kruh. Je to kruh „míst paměti“ v širším okolí Prahy – míst spojených s počátky české státnosti, s ambicemi české říše, s národními svěťci a s epizodami „českého mýtu“, vyprávěného a rozvíjeného kronikáři od Kosmy po Hájka a Beckovského.¹² Kruh (jistěže ne geometricky přesný) lze načrtnout od Václavovy Staré Boleslavi přes Vojtěchův Levý Hradec a Krokovu Budeč až k Ludmilinu Tetínu, Karlštejnu Karla IV. a Zbraslavi Václava II. „Ta druhá“, sekulární tradice vkládá do tohoto kruhu na západě nový bod – Masarykova Lány.

Kruh se však zdá v jedné světové straně neuzavřen. Na východ od Prahy neleží místo žádného knížete ani žádného „státního“, s vládoucí dynastií propojeného světce. Zato tam však leží místo světce „jiného“ – nedynastického a i jinak „nestandardního“: nenápadná ves Chotouň, rodiště svatého Prokopa Sázavského.¹³

Prokop je osobou, která jako jediná ztělesňuje mezi národními patrony „ty druhé Čechy“: Čechy lidové, selské, na svém jazyku úporně lpící, „malé“. „Malé“ – ale nikoliv nutně malicherné. „Čechy malé“ – ale nikoliv nutně „čecháckovské“, podle termínu, který vynašel Václav Černý a zpopularizoval Václav Havel.¹⁴ Čechy „obyčejných životů“ a „drobné práce“, podle termínů, které razili T. G. Masaryk a Karel Čapek. Čechy opatrně, ba až opozičně naladěné vůči velkým ambicím dynastií – ale nikoliv nutně prosté řádu a ideálů. Ba, povýšené obrozenci na ideál¹⁵ – a pokrytecky zneužívané demagogy hnědé, rudé i jakékoli jiné barvy...

Od Chotouně se na jih směrem k Sázavě táhne zářez v krajině, takzvaná Prokopova brázda, kterou svatý muž podle legendy vyoral s poraženým čertem. V nejstarším hagiografickém textu *Vita minor* („menší

životopis“) Prokop s ďáblem ještě neorá. Místo toho vymítá ďábla komusi z huby v podobě černého ptáčka. Především však už zde působí jednoznačně jako světec lidový, sedlácký, a dokonce národní. Nejen že vysvobozuje různé neprávem obviněné ovčáky a jiné prošťáky, ale navíc se vydatně ohání svou berlou, a to i po smrti. Nejdřív jí zmlátí nejmenovaného opata Němce, kterého kníže Spytihněv dosadí na Sázavu. Pak jí ve snu vyhrožuje papeži Inocencovi, řka: „Neschválíš-li svědectví o mých ostatcích a nepovolíš-li mi povinnou úctu, pak takto tluka dotluku tě!“¹⁶

Prokop – ten český sedlák, který je připraven nařezat papeži... Snad se do krajiny východně od Prahy, krajiny Prokopovy, promítla i další logika českých dějin: Ob jednu ves od Chotouně se v polích tyčí mohyla na paměť bitvy u Lipan, v níž v 15. století husitské vojsko vedl jiný Prokop, totiž Prokop Holý. Ob jinou ves od Chotouně, v Milčicích, pak v 18. století rychtářoval a své úvahy o světě zaznamenával písmák František Vavák (1741–1816). Jeho zápisky byly posmrtně vydány a Josefem Pekařem rozpoznány coby unikátní svědectví o mentalitě českého venkova na přelomu baroka a osvícenství. Vavák je sedlák veskrze katolický a habsbursky lojalistický. Je jistě i pln prapitomých předsudků, zejména vůči evangelíkům, kteří se díky osvícenské politice Josefa II. „najednou“ stali tolerovanou menšinou. Je však také pln hrdosti na svůj selský stav. Na Prokopův stav. Na stav, z něhož koneckonců dle českého mýtu vzešla i přemyslovská dynastie. Na „to druhé“, prokopovské češství.

Prokopovská krajina po stranách staré kolínské silnice pak otevírá z Prahy doslovně i symbolicky cestu ještě dál k východu. Jejím finálním bodem u zemských hranic je krajina pod Orlickými horami, jež je tak hustě jako žádná jiná poseta posvátnými místy „malého češství“: Němcové Ratibořice, Jiráskův Hronov (a Jiráskem oživovaná místa lesních a skalních scházení tajných evangelíků), Úpice bratří Čapků, Erbenův Miletín, ale koneckonců i Jizbice Václava Černého a Náchod Josefa Škvoreckého. Jestliže v Prokopově krajině získává „malé češství“ svůj světecký vzor, svádí svou erbovní bitvu a s naivním půvabem sepisuje svůj světopohled – zde, pod Orlickými horami, „malé češství“ dozrává do své klasické literární podoby.

A ještě jednou v symbolické logice krajiny: Branou do podorlické „malé vlasti“ českého selského a maloměstského mýtu je pevnost Josefov. Je to totiž i Josef II., ona „černá bestie“ z hlediska státoprávního „velkého češství“, kdo nepřímou umožňuje „pod hradbami Josefova“ vyrůst duchu Němcové, Jiráska a Čapků. Josef je to, kdo ruší nevolnictví

a otevírá selskému stavu, z něhož většina obrozenců vzešla, pomalou cestu vzhůru. Josef je to, kdo tolerančním patentem „legalizuje“ dědictví české reformace, k níž se pak budou obrozenci hlásit národně historicky, byť ne konfesně. Josef je to, kdo rušením „neužitečných“ klášterů – přes kulturní barbarství, jež je provázelo a jež dojemně líčí Jirásek v *F. L. Věkoví* – vtiskuje českým obrozencům přesvědčení, že katolicismus – a vůbec náboženství –, nemá-li být jen vznešenou maškarádou, musí prokazovat svou pravdivost především praktickými, každodenními „malými“ činy pro „malé“ lidi.

Jako má „velké češství“ své „sancta sanctorum“ na výšině, na Pražském Hradě – tak má „malé češství“ své „sancta sanctorum“ v pokorné nížině – v Babiččině údolí. Jako ono má „český mýtus“ v souboru státoprávních příběhů od Čecha a Přemysla po svatého Václava a Karla IV. – tak toto má svůj mýtus v příběhu o babičce.

Svatá to žena

Proč má *Babička* Boženy Němcové (1820–1862) tak mimořádné postavení v české kultuře, proč vstoupila i do povědomí lidí, kteří jinak nechtou obrozenskou literaturu, ba i těch, kteří nechtou téměř vůbec? Jistě to není proto, že jde o pouhou biedermeierovskou idylu (Obraz IV). *Babička* je v kontextu ostatní původní prózy této autorky zcela výjimečná. Jednak proto, že je to kniha jejího života, a každý spisovatel nosí v sobě jen jednu skutečnou knihu, knihu svého vlastního života, ať už jí dá jakýkoli tvar v jakémkoli počtu svazků. Jednak ale proto, že Němcová do této „knihy svého života“, do historické i literární postavy babičky, promítla ideál české svatosti, speciálně svatosti ženské – aniž by to měla v úmyslu, aniž by zřejmě byla ochotna to takto pojmenovat.¹⁷

Babička je hagiografie. Je to hagiografie pro dobu, která už není ochotna tradiční církevní hagiografii akceptovat, a přece touží po jakési svatosti. Notoricky známá věta knihy, kterou pronáší paní kněžna neboli nejvyšší světská autorita knihy, je vlastně finálním rozsudkem v neviditelném procesu svatořečení: „Šťastná to žena.“ Když se tato nenábožensky znějící věta přeloží do latiny, zazní buď „felix mulier“ – nebo také „beata mulier“. Ale „beata“, „blažená“, je také alternativní církevní označení pro „svatá“: „Beata“ překládá se též „blahoslavená“. Felix-beata-sancta: Šťastná-blažená-svatá. Proč ne rovnou „svatá“? Protože Němcová slovo „svatá“ nechce použít: Buď by sugerovalo starý církevní smysl svatosti

úředně uznané a pro moderní společnost už nepřitažlivé – nebo nový, přenesený smysl svatosti sekularizované, nacionální, a tedy zase v jiném smyslu oficiálně, obrozenskou společností, uznané (jazyk, národ, Hus).

Co tedy znamená, řekne-li se, že babička je svatá? Katolická tradice zakotvila různé typy svatosti – panna, mučednice, bojovnice, královna, poustevnice. Babička není nic z toho. Pochopit, v čem tkví babiččina svatost, snad lze lépe „oklikou“ přes terminologii mahájánového buddhismu, jak to navrhl bývalý skrytý myslitel Aleš Roleček. Ten na babičku vztáhl pojem „bódhisattva“, to znamená bytost, která se z lásky ke všem živým tvorům znovu a znovu vtěluje, pomáhá jim s nekonečným milosrdenstvím a nedá si pokoj, dokud nebudou vysvobozeny všechny bytosti.¹⁸ A přesně takto se chová babička.

Babička činí dobrodiní: Kdyby na Štědrý den nepřišel host, „babička byla by šla hledat hosta na rozcestí“.¹⁹ Babička není schopna nikoho nenávidět: „Ona neměla srdce, by koho nenáviděla, ale paní správcová nebyla jí pěkná v očích, a sice proto, že se nesla výše, než narostla.“²⁰ Hrozící kolizi se správcovou řeší tedy tiše a pokorně – vyklizením prostoru: Když má správcová přijít, babička s dětmi sama odejde. Babička zjevuje řád světa, a to jak svým příkladem (viz popis babiččina dne od zbožného jitra po zbožné usínání), tak výkladem, a to zvláště v situacích, kdy se řád světa zdá nespravedlivý. Když jí kněžna ukáže dítě předčasně zemřelé Hortensie, babička nachází i v této události dobro pro všechny strany: „Neplačme, přejme jí nebe, pro ni svět nebyl, proto ji Bůh s něho vzal. Toho má Bůh zvláště rád, koho vezme k sobě, kdy je nejšťastnější. A milostivá paní neosiřela.“²¹

Babiččina všeobjímající láska se netýká jen lidí, ale i zvířat – a zvířata tomu rozumějí: „Babičku měly všechny ty zvířátka tak velmi rády, a ona je.“²² Když babička vypravuje, jak se kdysi po manželově smrti vracela z Kladska k rodičům, zdůrazňuje ve svém vyprávění, že ji nejdřív uviděl a poznal pes: „Z boudy vylezl starý pes napolo slepý. ‚Chlupáčku, znáš mne?‘ volám na něho, a on se mi začal třít okolo nohou. Já myslela, že mi srdce lítostí pukne, když mne ta nemá tvář poznala a vítala.“²³ Zvířátka, konkrétně ovce a pes, jsou také v páté kapitole účastny vyprávěného zázraku na Boušíně. I zvířátka jsou ovšem podrobena témuž božskému etickému řádu „vina – trest – pokání – odpuštění“: To je smysl historie o roztrhaných káčátkách. Provinilí psi nejdřív dostanou holí, což babička komentuje: „Co je platno, musí to být, ať si to pamatují!“²⁴ a pak

jim odpustí – když se jí plazí u nohou a tak projeví lítost! „Je vám toho teď líto, vidíte?“²⁵

Řečeno-li „všichni živi tvorové“, tedy skutečně všichni: Babička svou řečí připodobňuje člověku stromy: „Když stromy v květu se líbají a objímají, bude hojná úroda.“²⁶ Spojení babiččina života s přírodními tvory vyvstane nejsilněji při její smrti. O staré jabloni praví: „My jsme si rovny, půjdeme asi zároveň také spat.“²⁷ Ještě ke smrtelné posteli si nechá přivést kočky a znovu nabádá k lásce k nim – a první zpráva o její smrti se musí dát včeličkám, „aby nepomřely“.²⁸

Mimořádnou sílu babičky spontánně uznávají všichni, kdo s ní přijdou do styku. Nejprve v Proškovice domácnosti: „Brzy se v domě řídilo všecko dle babiččina slova, každý ji jmenoval ‚babičko‘, a co babička řekla a udělala, bylo dobře.“²⁹ – a to poté, kdy ona si prosadí svou, že bude chodit ve starých šatech: „Pro mne takové novoty nejsou, starý můj rozum by se do toho nehodil...“³⁰ Poté se babiččina autorita prosadí v celém údolí i směrem nahoru, ke kněžně: „To je pravda, že by si málokdo troufal s paní kněžnou tak mluvit jako naše babička.“³¹ Obyvatelé mikrosvěta uznávají babičku jako svrchovanou, vlastně nadlidskou bytost. Adélka se u ní ujišťuje: „Ale babičko, vy neumřete, vidíte že ne?“³² Babička to pochopitelně ihned popře – ale vyznání víry v babiččinu nesmrtelnost bylo vysloveno! Přímo náboženská autorita babičky je diskutována, zpochybněna a znovu potvrzena v rozhovoru Anči a Kristly: „Vždyť babička není evangelium. – Já věřím babičce jako Zákonu, ona člověku upřímně poradí a každý to říká, že je žena dokonalá; co ona řekne, je pravda svaťavá. – Však ji též za to mám.“³³ Dívčí spor pak končí větou: „Teď ale poručme se pod ochranu Matky Boží a spěme.“³⁴

Jistě, lze říci, že dívky používají obecnou zbožnou frázi, navíc se právě nacházejí na mariánské pouti. Ale přece nelze přehlédnout tuto juxtapozici babičky a Matky Boží. A vskutku, babička v úhrnu svého jednání i v úhrnu vztahu lidí k ní nese zřetelné rysy mariánské, rysy nekonečně milosrdné slitovnice a orodovnice. I tento eminentně mariánský výraz „orodovat“ je pro babičku použit: „Drahá kněžno, babička chce také orodovat za nešťastné milence, vyslyš ji a prosím tě, drahá kněžno, pomoz!“³⁵ Vládne a rozhoduje kněžna, v tomto mikrosvětě obraz Boha – ale rozhoduje se podle toho, oč u ní prosí, „oroduje“, velká přímluvkyně, mariánská postava, babička. Babička sama věří v Pannu Marii coby orodovnici – ale autorka knihy *Babička* a novodobí čtenáři knihy *Babička* už

většinou nikoliv. A právě proto je zde babička, jako postava, která Pannu Marii zastupuje, ba: je čímsi jako jejím vtělením v tomto koutu země.

Důkazem, že babička byla přijata v této roli i čtenáři, je fakt, nakolik se Babiččino údolí, proměněné „sémiozou“ v rozsáhlý přírodní památník knihy,³⁶ stalo poutním místem, kam přicházejí nejen poutníci literárně poučení, ale především poutníci prostí a zcela sekularizovaní, aby každý na své úrovni poznání prožil onen sakrální zážitek „tady to bylo“, „tudy babička chodila“.

Není v české zemi žádné místo, kam by se takto masově konaly zbožné poutě za literární postavou, navíc za postavou, která měla sice historickou předlohu – ale předlohu z hlediska „velké“ historie dokonale bezvýznamnou. Rakouský novinář Dietmar Grieser v knize *Česká babička* (2005) napsal lehce ironicky, že „platí návštěva Babiččina údolí s prohlídkou všech domů, nostalgickými procházkami, regionální stravou a fotografiemi na památku před pomníkem Babičky k povinnostem, bez jejichž splnění žádný dobrý Čech nesmí odejít z tohoto světa“.³⁷ Jakub Deml (Obraz II) volá o takovémto výletu pateticky ve *Šlěpějích XXV* (1940): „A věru, nebyl to turistický výlet, to byla velmi zbožná pout', my jsme tam celou Babičku vroucně prožívali, naše duše ji tam viděla, s ní mluvila, se radovala, trpěla, naše duše bolestně říkala: neboj se, Boženo Němcová, neboj ty se, Babičko, neboj se Viktoro, my jsme tady s tebou a my tě nedáme.“³⁸ Tak! Zbožná pout'. Čeští lidé chodí do Babiččina údolí za babičkou tak, jako babička sama chodívala na pout' do Svatoňovic nebo do Vambeřic za Pannou Marií.

Důkazem tohoto povýšení Babičky na archetypální, božskou postavu je její druhý život. Dosud nejpůsobivějším příkladem je film *Babička*, který natočila Československá televize roku 1971, na samém počátku normalizace, podle scénáře (toho času již zakázaného) dramatika Františka Pavlíčka (1923–2004). Příběh je uchopen jako nadčasový mýtus, v němž se jednotlivé erbovní motivy znovu a znovu vrací (ke zmatení konzervativních diváků socialistické televize) v kruhu, tak jako se znovu a znovu obrací a vrací kosmobiologický i (alespoň v náznacích) liturgický rok.

Avšak svatost se projevuje nejen „lícem“, nýbrž i „rubem“ – nejen ctěním, nýbrž i výsměchem. Parodickým pendantem k Pavlíčkově filmové *Babičce* je jiná filmová *Babička*: *Soused*, který se za domněle mrtvou stařenku vydává (náhodou či tajemnou logikou byla parodická *Babička* natočena ve skanzenu lidových staveb v Kouřimi, tedy v krajině Prokopově...)³⁹ Vrcholem všech parodií je ale bezpochyby anonymní text

Babička vulgaris.⁴⁰ Úryvky tohoto textu odedávna kolovaly a dodnes ústně kolují na českých základních školách. Věty jako „na Starém Bělidle bylo lautr hovno co dělat“ nebo „Babička šla, co krok, to prd“, jsou stejně dobře známy jako základní obrazy z původní *Babičky*. „Svatořečící“ kněžnina věta o šťastné ženě je zde reakcí na babiččino vyznání: „Já už viděla něco čuráků, ale všechny byly nahoru!“

Jistě, parodie se obrací proti povinné školní četbě, proti ustrnule obrozenským školním výkladům *Babičky*. Ale takto drastická a populární parodie je něčím víc: Je rouháním tomu neuvěřitelně silnému obrazu mravní čistoty. Symbolické pomazávání hovny a vkládání sexuálních, a zvláště incestních významů je přirozenou reakcí na silnou blízkost posvátnosti. Je dokonce reakcí velmi slovanskou, viz ruské „rugatelstvo po matěři“, jež je neoddělitelnou rubovou stránkou vnímání mateřské, mariánské svatosti.⁴¹

Podobná mytizace i antimytizace ostatně potkala i autorku knihy, Boženu Němcovou. Na jedné straně je i ona povýšena na jakousi ochrannou postavu národa.⁴² Nejprůměji, „nejmariánsější“, to vyjadřuje František Halas (1901–1949) ve sbírce *Naše Paní Božena Němcová* – vydané téhož úzkostného válečného roku 1940 jako Demlovy *Šlěpěje XXV*. Mariánský je již sám název, neboť „naše paní“ – to je přece „Notre Dame“, francouzský titul pro Pannu Marii. Mariánský je pak i sám modlitební závěr:

„Paní
pláč Koruny české srdce nám tak svírá
kde by byla bez Vás paní naše víra
Paní
matko naší velikosti chraňte lid a země klín
až po srdce rozevřený řezem císařským.“⁴³

Na druhé straně se vytváří i „antimýtus Němcová“. I v něm jsou akcentovány „nesvaté“ stránky autorčina života, problematické z hlediska konvenční morálky – zvláště její bouřlivý milostný život. To kvůli němu se pohoršovali již její současníci, zvláště ti z katolického milieu – což ji zase ještě více oddalovalo od katolické církve, ač jakási bazální, stále více „plachá“ zbožnost je v jejích textech stále přítomna.⁴⁴ To kvůli své pověsti nezakrotné milostnice není Němcová vpuštěna do Smoljakova-Svěrákova *Českého nebe* (2008). Místo ní je však vpuštěna Babička, která – slovy nebeského J. A. Komenského – „erotických zájmů již nemá“, načež začne

Babička svádět jednoho vlasteneckého velikána po druhém... I tato dvojedinost, ať vážně či komicky podaná, však poukazuje k téže ambivalenci ženských božských postav ve starých náboženstvích: i matka – i kurva. V katolické transformaci: i Marie – i Magdaléna.

Z hlediska vztahu „velkého češství“ a „malého češství“ je přitom neméně hoděn pozorů jiný aspekt „(anti)mýtu Němcová“: stále znovu probíraná teorie o jejím šlechtickém původu, dokonce snad v kruzích nejvyšší rakouské šlechty kolem samotné „paní kněžny“ Kateřiny Zaháňské.⁴⁵ Ať je již teorie pravdivá či nikoliv, jisto je, že i ve vlastních textech této tvůrkyňe obrazu ušlechtilé lidové českosti se neustále objevuje motiv touhy patřit k „tomu prvnímu“ světu, totiž ke světu skutečné, historické, státoporné šlechty. Motiv se objevuje v textech uměleckých i egodokumentárních.⁴⁶ V beletrii může být podáván odmítavě až parodicky (trapní pseudošlechtici Skočdopolové v novele *V zámku a v podzámčí*), ale v soukromých, nefikčních textech se objevuje vážně, ba tragicky. Projevuje se v něm životní trýzeň Boženy Němcové, která tu a tam směla žít „na okraji“ velkého, šlechtického světa, ale nesměla se nikdy stát jeho součástí. A projevuje se v něm i trýzeň celého „malého češství“. To si totiž přesně v tom okamžiku, kdy se začne samo reflektovat, přemítat o sobě a promýšlet cosi jako své poslání, začne bolestně uvědomovat potupně zatěžující limity své zděděné „malosti“. I tato trýzeň je pozadím obrazu Babičky, která žádnou trýzeň pomeznosti nepociťuje – neboť má v sobě jistotu čehosi duchovně mnohem většího, než je světský „velký svět“.

Babičky před Babičkou

Tajemství svaté Babičky je ještě i jinak propojeno s dvojí podobou češství. Jinak, totiž skrze své předobrazy, na které Němcová při psaní – spíše nevědomě a podvědomě – navazovala. Neboť, v českém písemnictví před Němcovou se žádný ani trochu podobný obraz svaté ženy z lidu nevyskytuje. Nevyskytuje se i proto, že české písemnictví před Němcovou se nezajímalo o ženy z lidu – a když přece, pak o jejich vnady, přitažlivé pro muže z „velkého světa“ (Oldřich a Božena!), ne o jejich zbožnost, natož o jejich duchovní autoritu.

Nevyskytuje se zajisté i proto, že v českém písemnictví před Němcovou se téměř nevyskytovaly ženy-spisovatelky, které by k tomuto tématu přirozeněji tíhly. Jisté rysy babičkovské duchovní autority nese snad jediná Magdalena Dobromila Rettigová (1785–1845), ostatně „babičkovská“

příteřkyně Němcové. Arci ne Rettigová jako autorka beletrie, nýbrž Rettigová jako osobnost a mýtus s ní spojený – mýtus první ženy v novodobé české literatuře, předchůdkyně Boženy Němcové. Ne náhodou je součástí „mýtu Rettigová“ i vyprávění o jejím setkání s mladičkou Němcovou v Litomyšli, při němž dokonce padne i slovo „baba“: „I šla tudy procházkou paní radová Rettigová. Dítě se vyrušilo ze hry, a jako by se bylo leřko silně cizí postavy, vztáhlo ručky po matce s úzkostným výřkřikem: ba-ba! Cizí paní se mateřsky usmála: Máš pravdu, baba, ale neboj se mne, já ti nic neudělám.“⁴⁷ A jakoby symbolicky, Rettigová nosila stejné křestní jméno Magdaléna jako skutečná babička Boženy Němcové... „Babičkovská“ je Rettigová především ve svém vztahu k činnostem, o nichž píše, a skrze ně k celému mikrosvětlu kolem ní. Tento vztah je „babičkovský“, vřídny, soucitný. Je v něm důraz na tradici, výslovně na tradici ženskou. V předmluvě k *Domáci kuchařce* autorka praví „nevydávám ji za žádnou dokonalou knihu kuchařskou, jest to jenom sbírka jídel, jak je má babička a máti (obě Česky) vařily“.⁴⁸

Žánr tak prozaický, tak neliterární, jako je psaní receptů, Rettigová proměňuje svou láskyplností v oslavu všech surovin i všech činností, jimiž se proměňují v pokrmy. Jazykové prostředky k tomu jsou velmi jednoduché: opakovaná adjektiva nebo adverbia „dobrý/dobře“ a „hezký/hezky“, a deminutiva – viz část receptu na „mandlový nářyp nadívany“ „Ostrouhej dvě žemličky, den předtím pečené, nakrájej z nich tenké lístky a z těch s malou kulatou formičkou vypíchej malé koláčky, pokrop je dobrým sladkým vínem, nejlépe s malagem (...) nalej trochu té mandlové kašičky, pak namaž vždy jeden ten namočený koláček žemličkovy zavařeninkou (...) jest to na každý způsob pěkné a dobré jídlo.“⁴⁹

Jest to na každý způsob pěkné a dobré čtení – ale světecká duchovní autorita to není. Ještě méně je autoritou vůbec první česká spisovatelka, první žena pišící česky, ač „pouze“ soukromé listy, neurčené k „literární“ četbě, a přece tvořící výraznou stránku české barokní literatury: Zuzana Černínová z Harasova (1600–1654). Listy Zuzany Černínové jsou určeny jejímu synovi Humprechtu Janu Černínovi z Chudenic. Starší literatura, jak ji shrnuje i její názory reviduje Zdeněk Kalista v moderní edici listů z roku 1941, se proto ponejvíce zabývala vztahem matka-syn, často kladouc do kontrastu matku, dle vlastního vyjádření „starou Česku a sprostou ženu“, a syna, kosmopolitního „barokního kavalíra“.⁵⁰ Avšak paní Černínová nevystupuje jako „maminka“ jen ve vztahu k synovi, ale k celé široké rodině a celému svému okolí, vedena tímž životním principem

sebeobětavosti, slitovnosti a láskyplnosti, který známe od babičky Boženy Němcové a od M. D. Rettigové. Co je v biedermeieru Babiččino údolí a Rettigové Litomyšl, to je v baroku starobylá jihočeská tvrz Radenín, kterou se Zuzana Černínová snaží udržet coby „locus amoenus“, místo klidu uprostřed vírů třicetileté války.

Černínová přijímá všechny útrapy s křesťanskou pokorou: „Jistě mne můj milej Pán Bůh rozličnými metličkami švihati ráčí, což vše vděčně přijímám.“⁵¹ Černínová touží po míru a pokoji vnějším i vnitřním: „Pán Bůh rač nám téhož zdraví a pokoje svatýho z obojí strany milosrdně popříti a ten svatej, blahoslavenej pokoj dáti, srdce všech křesťanských potentátův k tomu nakloniti, aby sobě raději pokoj svatej oblíbili a se smířili!“⁵² Zuzana Černínová z Harasova je laskavá, oddaná a dojemná až k slzám. Ve vztahu k synovi a k okolí přesahujícím radenínské milieum však zjevně nemá žádnou duchovní sílu.

Avšak český barok má ještě jednu ženskou mateřskou hrdinku. Dokonce ústřední postavu celé barokní literatury: Pannu Marii. Jí jsou věnovány sbírky Adama Michny z Otradovic *Loutna česká i Česká mariánská muzika*, jí bezpočet kázání, jí Frozínův „mariánský zeměpis“ *Obroviště mariánského atlanta* (1704), jí Balbínovy čtyři velké „životopisy“ čtyř zázračných Madon, jimž říká společně, antikizujícím způsobem, *Diva*, „božská“: *Diva Wartensis* (Božská z Varty, 1655), *Diva Turzanensis* (Božská z Tuřan, 1658), *Diva montis sancti* (Božská ze Svaté hory, 1665) – a na čtvrtou zázračnou Madonu, staroboleslavskou, Balbín navěsí celé české dějiny, jejichž čepem je Matka Boží: *Epitome historica Rerum Bohemiacrum seu Historia Boleslaviensis* (Výtah z dějin českých aneb Historie boleslavská, 1677). Slabost pozemských ženských hrdinek je vyvažitelná i vysvětlitelná tím, že právě v této epoše se do české skutečnosti promítá sám archetyp in persona: Panna Maria, zjevující se na nejrozmanitějších místech a proměňující tak tato místo v „malá mariánská království“⁵³ a v posledku celou českou zemi v „locus amoenus“, místo posvěcené, místo přes všechny přemety dějin blažené, zajištěné autoritou Matky.

Ze všech přízvisek, příhod a zázraků, s nimiž tuto Matku česká barokní literatura spojuje, je snad nejdůležitější motiv „selský“: Matka Boží Staroboleslavská se svému lidu ukáže skrze zemi, skrze půdu – prostě tak, že rolník vyorá starý kovový reliéf Madony s dítětem, a ten je rozpoznán a pak uctíván jako Palladium české země.⁵⁴ Smysl příběhu (jistě známého v mnoha variantách příběhů o zázračných mariánských zobrazeních)